

УДК 821.161.2:159.9 (477)

О. В. Кошелюк – кандидат філологічних наук, доцент кафедри видавничої справи та редагування і журналістики Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Психоаналітична рецепція маргінальності в романі Любка Дереша «Голова Якова»

Роботу виконано на кафедрі видавничої справи та редагування і журналістики СХУ ім. Лесі Українки

У статті розкрито основні етапи маргіналізації особистості у романі Любка Дереша із позицій психоаналітичного вчення. Використовуючи тригер-декодування як аспект комунікативного психоаналізу, показано психологію маргінальності сучасного інтелектуала через автокомунікацію та розпад психічної самоідентифікації.

Ключові слова: психоаналіз, комунікативний психоаналіз, несвідоме, колективне несвідоме, індивідуальне несвідоме, архетип, тригер, тригер-декодування.

Кошелюк О. В. Психоаналитическая рецепция маргинальности в романе Любка Дереша «Голова Якова». В статье раскрыты главные этапы маргинализации личности в романе Любка Дереша с позиций психоаналитического учения. Используя тригер-декодирование как аспект коммуникативного психоанализа, представляется психология маргинальности современного интеллектуала посредством автокоммуникации и распад психической самоидентификации.

Ключевые слова: психоанализ, коммуникативный психоанализ, бессознательное, коллективное бессознательное, индивидуальное бессознательное, архетип, триггер, триггер-декодирование.

Kosheliuk O. V. The Psychoanalytical Reception of Marginality in the Novel «Jakov's Head» by Liubko Deresh. The article is about the main levels of personal marginalization in the novel "Jakov's head" by Liubko Deresh. Using the trigger-decoding as the aspect of communicative psychoanalysis the psychology of modern intellectual marginality due to self-communication and crash of the psychic self-identification is shown.

Key words: psychoanalysis, communicative psychoanalysis, unconscious, collective unconscious, individual unconscious, archetype, trigger, trigger-decoding.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аналіз останніх досліджень. В останні роки проблема маргіналізації особистості дедалі частіше осмислюється на рівні теоретичних шукань цілої когорти соціологів, філософів, психологів, літературознавців. Це яскраво засвідчують праці Г. Баршацької, В. Броннікова, Е. Грушко, Д. Дюрби, Т. Журчевої, А. Йосипіва, Л. Кемалової, А. Лантуха, А. Маслова, М. Новикової та ін.). У прагненні пояснити причини явища та осягнути природу людської маргінальності більшість дослідників апелюють до явища соціальної аномії (за Е. Дюркгеймом), коли «втрачають силу старі цінності, норми поведінки, що об'єднували суспільство, а на утвердження й закріплення нових потрібні десятиліття» [6, 94]. Маргінальність трактується через аксіальні цінності суспільства і знаходить своє відображення у формах та способах самовияву, поведінкових манерах, що певною мірою протиставляють / відділяють / розрізняють / виокремлюють себе від інших. Як результат – у суспільстві стають неврегульованими «безмежні за своєю природою людські бажання, і відсутність ефективних норм їх регуляції /.../ веде до проявів *девіантної поведінки*» [11, 22]. Ідеться навіть про те, що маргінальність як перебування на деякій уявно-реальній межі зводиться до кризових явищ, а саме кризи ідентифікації, що є наслідком суспільного занепаду: «аномія призводить до кризи ідентифікації, а вона – причина маргінальності та формування маргінального типу особистості» [6, 94].

Поняття маргінальної особистості увійшло до широкого наукового обігу завдяки Р. Парку та його праці «Людська міграція і маргінальна особистість» (1928), згодом було більш детально розроблено у розвідках Е. Стоунквіста. Обидва дослідники відзначали, що маргінала створюють умови його існування, а саме культурний конфлікт між ним та соціумом. Як результат, твердив Р. Парк, індивід набуває рис замкненості, невпевненості, егоцентричності, агресивності чи й цілої низки психічних комплексів (від неповноцінності до власної унікальності). Маргінальний тип особистості в межах наявних термінологічних парадигм означається як «той, що знаходиться поміж двома чіткими

культурними групами і стикається з дилемою, до якої з них примкнути і норми якої прийняти» [2, 427], та «характеризується дуалізмом самосвідомості /.../, відсутністю чітко виражених культурних параметрів, нестійкістю і протиріччям думок і дій» [6, 95].

Маргінальна особистість – об'єкт дослідження психоаналітиків. Психоаналіз як практика вивчення несвідомих проявів людської психіки першопочатково зорієнтований на оприлюднення маргінальності його засновником З. Фройдом. Пацієнти із порушенням психічної рівноваги, нав'язливими станами, фобіями, візіями, неконтрольованими комплексами, інстинктивністю поведінки, шизофренічністю маркувалися суспільством як психічно хворі, божевільні. Суспільство відсторонювалося від них (чи й вони від суспільства!), а фройдівський психоаналіз, тому аналітична (глибинна) психологія К. Г. Юнга покликані були лікувати, тобто об'єднувати роз'єднаний внутрішній світ маргінальної персони завдяки індивідуальному та колективному несвідомому. У середині ХХ ст. маргіналами зацікавились представники егопсихології: А. Фройд, Г. Гартман, Е. Еріксон, інтерперсональна теорія катарсису Г. Саллівена, соціальний аналіз К. Горні, психоаналіз свободи Е. Фромма, екзистенційний психоаналіз Л. Бінсвангера, новітній психоаналіз Г. Башляра, структурний психоаналіз Ж. Лакана, Ж. Піаже. Співвідношення між Я (Его), раціо та несвідомим виявлялося на рівні психічної (внутрішньої) комунікації, що часто була ключем до виявлення маргінальної особистості, а тому постала потреба подібних комунікативно-психоаналітичних досліджень маргінальності.

У 70-х роках ХХ ст. американський психіатр Р. Лангс заснував школу комунікативного психоаналізу (Нью-Йорк, США), що ґрунтувалася на комплексному психоаналітичному підході до будь-яких (внутрішніх та зовнішніх, свідомих та несвідомих) проявів комунікаційної діяльності індивіда. Ввідтоді теоретичні аспекти активно розробляли сподвижники Р. Лангса. Розвідки зарубіжних учених стосувалися зазвичай різних аспектів комунікування сучасного маргінала, маргінальної комунікації загалом: несвідомої комунікації (Я. Аронсон, Роберт Е. Гаскелл, Д. Лівінгстон Сміт), комунікативних підходів до психічного (внутрішнього) мовлення (В. Боснак, С. Голтс, П. Маєрс, М. Меачі, П. Фрідман), комунікативних варіантів міжперсональних стосунків (Дж. Ердгейм, К. Фіссас), оніричної комунікації (Б. Квінн, М.-Л. Петерсен) тощо.

Основа комунікативного психоаналізу Р. Лангса – процес тригер-декодування, суть якого полягає в урахуванні більш чи менш виражених емоційно-афективних станів під час комунікативного акту; жодна емоція чи натяк на неї не повинен зникнути безслідно. Інформаційні коди в аспектах дешифрування із залученням психоаналітичного інструментарію можна відслідкувати, відкриваючи нові, справжні, глибокосмислові картини несвідомого – «відправні точки», тригери (trigger – дослівно «пусковий гачок»).

Український науковий простір (не лише літературознавчий, а й медіазнавчий) оминає комунікативний психоаналіз як ефективний метод дослідження різних проявів маргінальності через природу психічної комунікації. Та й загалом сучасні психоаналітичні студії стикаються зі світоглядними, оцінними та методологічними проблемами, що заважають провадженню якісного аналізу.

Мета статті – відслідкувати рецепцію маргінальності в сучасному постмодерному тексті (на матеріалі роману Любка Дереша «Голова Якова») крізь призму психоаналітичних підходів, зокрема використовуючи тригер-декодування. Наше **завдання** – віднаходження тригерів маргіналізації особистості та осмислення їх символічно-психологічної суті.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У романі Любка Дереша «Голова Якова» маргінальність постає на змістово-формальному рівні, найбільше – у системі авторських персонажів, історія кожного з яких (Якова, Матвія, Ірени, Майї, Йоланти, Яни) є історією самопошуків власного Я та перспективацією маргінальності. У передмові до видання Ю. Іздрик зауважив: «/.../ в «Голові Якова» знайдемо багато свідчень того, що тема пошуків свого «я» – гостро актуальна як для автора, так і для його персонажів. У цьому сенсі новий роман Дереша є ідеологічним, хай навіть ідеологію цю відчитує і сповідує лише одна людина – сам автор» [5, 6]. Ідеологію Л. Дереша можна трактувати як ідеологію маргінальності.

Зразковим прикладом маргінала вважаємо головного героя. Яків Горах-Євлампія – незвичний молодий чоловік, обдарований, освічений композитор: «сім років музичної школи імені Соломії Крушельницької, три роки музичного училища імені Лисенка, два роки київської консерваторії і врешті п'ять років консерваторії у Кракові /.../ У Кракові він міркував над тим, щоб продовжити навчання у Паризькому інституті електронної музики» [5, 16]. І все б нічого, але саме «у Кракові в голові у нього завелися круки» [5, 42–43]. Краків став точкою відліку, з якої можна розпочинати

тригер-декодування Якової маргінальності, тим реальним просторовим орієнтиром, який завдавав Якові несвідомого психічного страждання і з якого йдуть пошуки (і не-знаходження) власної ідентичності. *Я* персонажа, що, за словами П. Куттера, «характеризується як осердя страхів та конфліктів із навколишнім світом» [7, 42], означило той конфлікт містом Краків. Самоідентифікація, відшукування кантівської «речі-в-собі» (у випадку головного героя усвідомлення власної маргінальності й залежність від постійного страху смерті – реальної, уявної, інтелектуальної, музичної тощо) стають очевидними, якщо зважати на подальші події в житті Якова. Герой прагне усамітнення. Цілком справедливо. Як захист від світу, людей, явних та примарних коханок, від родичів, минулого, музики й дивного замовлення написати симфонію для кінця світу.

Яків усе більше дистанціюється від суспільства, чорні круки у його голові засідають глибше. Метафоризація мислення, повільне зникання в інший (іраціональний, маргінальний) метапростір відчитується на рівні семантичного поля лексеми *крук*, асоціативного зв'язку з чорним кольором, потойбіччям, кров'ю та наскрізною настановою Танатосу. Носіння у собі зародку смерті (за М. Гайдегером), інтенції зла (пекла), безодні першоматерії і без того посилює опозиційну думку Якова про себе й інших як про два неспівмірні світи. Внутрішню маргіналізацію поглиблено територіальною, вісь якої пролягає між Краковом і Києвом. Власне, і там, і там Яків почуває себе периферією, пролонгованою у вимірі протиставлень *Україна–Польща*, *Краків–Київ*, а надалі й *Київ–Львів*, *Я–світ* (модифіковане *Я–інші*), *Я–музика*, врешті *Я–Я*. Самопротиставлення. Самозаперечення. Зречення себе раціонального відбулося також у Києві, де «нікому не цікаво, що у твоїй голові. Головне – акуратний одяг, за яким тебе визнають за нормального» [5, 46].

Київ як тригер має особливу місію в еволюції маргінальності персонажа. Насамперед тому, що каталізував алхімічні процеси в голові Якова і в такий спосіб сприяв переродженню, яке відбувалося у стані афекту, страху й розпізнавання себе нового. Іноді він і справді усвідомлював, що «таємне навчання кабалістиці та алхімії – все це фантазії його запаленої уяви, а сам він – безнадійний психічно хворий і що уся його екзегетика і герменевтика музики – обман» [5, 51]. Обман, ілюзія, підміна реальності подобались Якову значно більше, аніж сама реальність. І він утік «від самого себе в Київ, сподіваючись, що ніхто не помітить павуків у нього під піджаком» [5, 51], утік до надійного сховку, котла суспільної маргінальності, з якого вистрибують омолодженими або гинуть: «Ні, це не я! Я не міг собі вигадати всього цього, це не може бути лише хворою вигадкою!» [5, 51].

Київ не подобався Якову. Ідентифікація міста з царством мертвих робила його зловісним, а передчуття власного переродження (маргіналізації) змушувало героя відчайдушно шукати тої межі, щоби встояти хоч на одному боці. Конотація столиці була однозначно негативною без будь-яких можливих виправдань у майбутньому: «Аїд, уражений випарами амнезії» [5, 12], «місто елегантних катафалків і клаксонистих трун на колесах. Приватні домовини своїми вихлопами перекривали кисень комунальним трунам, комунальні труни ущільнювали пасажиромасу і вмикали гучніше радіо “Апокаліпсис”, і ставало зрозуміло, що втекти не вдасться нікому. Ніхто з домовин і не тікав» [5, 15]. Усі були мертві, бо усі однакові – життя для Якова демаркувалось у смерть. Зміщення координат живого й мертвого, перевертання світу навзнік пропонувало героєві нову реальність – обернену, протиприродну, маргінальну, приречену. Смерть стала тотальною, вона – синдром великого міста, інстинктивна енергія руйнування, яку, за З. Фройдом, уособлював Танатос, руйнування ідентичності, власного *Я*. Саме тут відбувається опредмечення героя, випробування на маргінальність. Тест пройдено: «У Києві Яків відкрив для себе, що пекло є і що пекло – це інші» [5, 87]. Інші, але не він. Він не належав їм так само, як не належав тепер собі. Тому не належав і пеклові. Подібна спроба психічного самозахисту обернулася проти нього, психіка не витримала надриву, шквалу емоцій, які поглинули розум. Хто ж він? Божевільний? Шизофренік? Йому хотілося відшукати втрачене декартівське когіто, виписати себе-з-себе, вийти на волю і повернутися новою людиною у своє тіло, у своє життя. Але це було на рівні психіки, внутрішніх пошуків, на рівні психічної комунікації свідомого (рацію) й несвідомого.

Автокомунікація стала першим кроком розгерметизованості внутрішнього світу головного героя, розкладання себе на частини, окремі й окремо наявні, позбавлення себе внутрішньої впорядкованої системи, ламання вісі, яка, з уявлень К. Леві-Строса, підтримує структуру, «поєднує загальне з окремим, абстрактне з конкретним» [8, 236]. Свідомість Якова розпалася на дві частини, відчула дихотомічний розрив, протиставила непротиставне, і в бінарних опозиціях психічного опинилася

порожнеча, яка у «серії послідовних очищень реальності» [8, 236] вже не давала двоякої цілісності. Відбувся перший етап маргіналізації Якової особистості – поділ себе навпіл: на себе-свідомого і себе-несвідомого. Я-свідоме шукало комунікації з Я-несвідомим – так Яків почав спілкуватися з розумом, який, за Р. Декартом, існує як «невідомий мені, надзвичайно могутній і хитрий ошуканець, який використовує всю свою спритність, аби постійно мене ошукувати. Якщо ж він мене ошукує, то все-таки я, без сумніву, існую» [3, 28]. Раціональна екзистенція набирає ролі комуніканта: «Я прийшов нагадати, що ти живий і що в муках еси! Бо грішний, бо не знаєш благодаті, бо я, твій розум, катую божевіллям, розділяю і володію, і ти знаєш, наша вечірка – вона триватиме без кінця, я – твоє пекло, друже Якове, ласкаво просимо у вічні муки, синку, ти догрався і заgrimів у вічність, тепер прокидайся у пустелю реальності. Прокидайся в пекло» [5, 74].

Тепер Яків був «двоголовим»; попри це не відчував жодної незручності – тільки зосібність, неоднаковість, навіть вищість з-поміж інших (він бо був живим!). Про це він дізнавався з діалогів, які провадив із ним розум: «Ти вище! Ти переміг! Ти втік із пастки людського роду. Ти більше не належиш анатомії і фізіології. Ти поза цим. Ти живеш у час, коли можна мати дві голови на плечах і ніхто тобі й слова не скаже. Ти завжди можеш пояснити: одна голова у мене – емпірична, об'єктивна, але всередині об'єктивної голови у мене складаються враження, що є голова суб'єктивна, яка суб'єктивно достовірно містить емпіричну голову всередині себе, як картину, як уявлення» [5, 46]. Якова таке пояснення більш ніж влаштовувало. Це нагадувало молитву, в магічний смисл слів якої він вірив понад усе. Інстинктивно, але вірив. Вірив, що втік і що переміг. У його думках панували символи, які постійно оберталися; та й сам він скидався на такий символ, що, за Ж. Дельозом, «не має ні початку, ні кінця, /.../ нікуди не веде, а головне, в ньому немає кінцевої точки, як нема і проміжних станів» [4, 70]. Він був вічним рухом, заглибленням у ніщо, чорною дірою в хаосі космосу. Його екзистенція вимірювалася вже не стільки колами пекла (смертю), скільки квадратними архаїчними кімнатами батьківського дому (вічною гармонією): «Квадрат кімнати у батьковому домі заспокоював. Кімнати повинні бути квадратними, тоді вони заспокоюють. Куб – основа Всесвіту» [5, 56–57].

Образ батьківського дому накладався на індивідуальний внутрішній простір головного героя. На думку К. Г. Юнга, архетип дому є безпосереднім виявом Самості, адже, твердить учений, «емпірично Самість виявляє себе /.../ у вигляді цілісного символу – кола, квадрата, хреста» [14, 626]. Саме тому і пекло з його колами, і батьківський дім із квадратними кімнатами – психічний вияв одного й того ж. Самість – символ гармонії, архетип єдності, міри, внутрішньої рівноваги. Підсвідомо Яків прагне поїхати у батьківський дім, який може «зцілити» його роздвоєну душу. Ось чому герой ставить знак рівності між домом і внутрішнім станом спокою, а символіку кубу відчитує на рівні загально-людському, глобальному.

Архетип дому повертав Якова у дитинство, ставав символічно казковим, де «здійснюються танці, церемонії, іноді зберігаються маски та інші святині» [10, 204]. Маски, які одягає / одягав за життя герой (архетип Персона), інстинкти, які приховував (Тінь), внутрішні прояви чоловічого й жіночого (дуальна архетипна пара Анімус/Аніма) – усе це родом із дитинства, як твердив К. Г. Юнг, адже «коли в зрілі роки ми повертаємось до пам'яті дитинства, ми знаходимо там все ще живі шматочки нашої особистості, які наповнюють нас почуттями минулих часів» [13, 27]. Так було і в Якова. Повернувшись із мандрівок світом, знайшов гармонію вдома: «жив самітником. Уникав чоловічого товариства, а жіночого начала боявся, як чорт ладану» [5, 18]. Як бачимо, Яків боявся Аніми. І справді, у романі немає жодної згадки про матір героя – найпершу дитячу проекцію Аніми. Її ніби свідомо було стерто з пам'яті, так, наче світ будувався тільки на чоловічому первні. Сім'єю Якова були батько, Матвій і наймолодший брат Іван; усі жіночі персонажі приїхали в дім лише по смерті батька, разом із героєм. Сім'я як архаїка єдності чоловічого й жіночого у Яковому мікрокосмі мала прогалину; бінарна опозиція втратила феміnum. Із заперечення й негативації Аніми стає зрозуміло – внутрішня дитяча травма є причиною нетривких стосунків з жінками, численних коханок у житті Якова і, що найважливіше, його маргіналізації, що у батьківському домі стає еквівалентом містичної смерті-розчленування, здійсненого колишньою коханкою героя Іреною. Це була помста Аніми за втечу від сімейних стосунків. Яків очікував цього, відчуваючи свою провину, був готовий прийняти смерть.

Дім набуває ознак сакральності і, згідно з твердженням Г. Башляра, першопочатку. Дім психоаналітик бачить як «першосвіт для людини. Перед тим, як бути “закинутим у світ” /.../ людина спочиває

в колисці дому. І в наших мареннях дім – це завжди велика колиска» [1, 28]. Сакральний простір дому Яків витрактовував як маскулінний; звістка ж про смерть батька, з якої, власне, починається роман, обриває нитку архетипної психічної неперервності Анімусу. Це повідомлення було «як прогнила щаблина: йому здалося, що він полетів з високої драбини аж до низу» [5, 11]. Похитнувся і внутрішній світ. Дім може слугувати тригером, за яким відслідковуємо сюжетний ланцюг перетворення головного героя в маргінала.

Дім, прислухаючись до думок М. Фуко, можна ідентифікувати як «рівень подієвого зчеплення» [12, 262]. Основні події в житті Якова відбуваються тут. Головний персонаж проходить другий етап маргіналізації – смерті від жіночої руки. Голову Якова відтято від тіла, вона – окрема жива «річ, що існує» [3, 28]. Яків бачить себе то великим інквізитором, то майяським жрецем, його свідомість оселяється в різних образах (такі чоловічих!) і намагається протистояти жрицям-убивцям. Тепер їх було чотири – Ірена, Яна, Йоланта й Калі. Калі відкрила Якову шлях до світового знання – «знання усіх знаків, що існували, могли чи будуть існувати» [5, 191]. Він помирав душевно, його переслідувала візія смерті, тепер уже справжня, а не марні намагання вчинити самогубство: «Яків відчув, що вмирає. Він відчув, що замерзає. Стіни кімнати розчинились» [5, 189]. Найперше Яків відчув холод – маркер неживої природи. Далі впали стіни гармонійного простору батьківського дому. Зруйновано цитадель Самості. Несвідоме виносить героя на ірраціональний простір, у якому неминучою стає смерть. Свідоме Я героя нарешті помирає, відкриваючи безмежжя несвідомого. Яків перейшов межу, центр і маргінеси змінили одне одного.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Прослідковуючи маргіналізацію особистості у романі Любка Дереша «Голова Якова», помічаємо тенденцію до градації, що наростає із розгортанням подієвості. Маргіналізація – процес тривалий, поступовий, зміна свідомості та її переформатування на новий лад не відбуваються раптово, цьому передують низка несвідомих бажань руйнації, розхитування внутрішнього світу, розрив бінарних опозицій (архетипних дуальних пар Анімі й Анімусу), автокомунікація та прагнення смерті. Ці процеси суто внутрішні, психічні, означені комунікативним психоаналізом Р. Лангса як тригери. Саме їх ми й намагалися віднайти й потрактувати. Тригер-декодування «відправних точок» відкриває вразливі місця головного героя, показує ненависть до Анімі, що повернулася у вигляді жриць помсти зруйнувати маскулінізований світ головного героя.

Список використаної літератури

1. Башляр Г. Избранное : поэтика пространства / Г. Башляр. – М. : [б. и.], 2004. – 376 с.
2. Большой толковый психологический словарь / сост. А. Ребер ; пер. с англ. Е. Чеботарева. – М. : Вече-АСТ, 2003. – Т. 1. – 592 с.
3. Декарт Р. Метафізичні роздуми / Р. Декарт ; пер. з фр. З. Борисик та О. Жупанського. – К. : Юніверс, 2000. – 304 с.
4. Делез Ж. Критика и клиника / Ж. Делез ; пер. с фр. О. Волчек, С. Фокина. – СПб. : Machina, 2002. – 240 с.
5. Дереш Л. Голова Якова / Л. Дереш ; передм. Ю. Издрика. – Х. : Книж. клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2012. – 240 с.
6. Кемалова Л. Маргинальная личность : социально-психологический портрет / Л. Кемалова // Вісн. СевДТУ. Сер. : Філософія. – Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2008. – Вип. 86. – С. 94–97.
7. Куттер П. Современный психоанализ / П. Куттер. – СПб. : Б.С.К., 1997. – 352 с.
8. Леві-Строс К. Первісне мислення / К. Леві-Строс ; пер. з фр., вступ. сл. та прим. С. Йосипенка. – К. : Укр. центр дух. культури, 2000. – 324 с.
9. Маслов А. Маргінальна особистість як предмет соціально-філософського аналізу : автореф. дис. ... канд. філос. наук / А. Маслов. – К., 2004. – 17 с.
10. Пропп В. Морфология. Исторические корни волшебной сказки / В. Пропп. – М. : Фаир-пресс, 2000. – 432 с.
11. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост. Е. Губский, Г. Кораблева, В. Лутченко. – М. : Инфра-М, 1997. – 576 с.
12. Фуко М. Археология знания / М. Фуко ; пер. з фр. В. Шовкун. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 326 с.
13. Юнг К. Г. Алхимия снов. Четыре архетипа / К. Г. Юнг. – СПб. : Timothy, 1997. – 352 с.
14. Юнг К. Г. Психологические типы / К. Г. Юнг. – СПб. : Азбука, 2001. – 736 с.

Статтю подано до редколегії
20.09.2012 р.